

Л. С. МЕРВА

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ

Охарактеризовано педагогічні умови формування готовності майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями. Продемонстровано шляхи їх реалізації в навчально-виховній діяльності вищого навчального педагогічного закладу та обґрунтовано показники ефективності. Розкрито суть понять «умова», «ефективність». Запропоновано напрямки подальшого наукового пошуку у вирішенні вказаної проблеми.

Ключові слова: ефективність, рівні сформованості, педагогічні умови, компоненти, показники.

Л. С. МЕРВА

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПРОВЕРКА ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ К РАБОТЕ С ОДАРЕННЫМИ УЧАЩИМИСЯ

Охарактеризованы педагогические условия формирования готовности будущих учителей начальной школы к работе с одаренными учащимися. Продемонстрировано пути их реализации в учебно-воспитательной деятельности высшего учебного педагогического заведения и обоснованно показатели эффективности. Раскрыта суть понятий «условие», «эффективность». Предложены направления дальнейшего научного поиска в решении указанной проблемы.

Ключевые слова: эффективность, уровни сформированности, педагогические условия, компоненты, показатели.

L. S. MERVA

PRIMARY SCHOOL TEACHERS' READINESS TO WORK WITH GIFTED PUPILS

The pedagogical conditions in forming future primary school teachers' readiness to work with gifted pupils are characterized. The ways of implementing pedagogical conditions in forming readiness for this type of activity in the educational process of higher educational institutions are demonstrated. The indices of effectiveness of realising pedagogical conditions in forming future primary school teachers' readiness to work with gifted pupils are grounded. Future research prospects are suggested.

Keywords: effectiveness, levels of development, components, indices.

За останні роки становлення суспільства у зв'язку із зростанням інтелектуального рівня, втіленням у життя інноватики, підвищенням рівня та видів комунікації, збагаченням духовних і матеріальних цінностей та потреб, освітня система зазнає змін та перетворень. Виникає потреба у формуванні особистостей, які могли б нестандартно мислити, втілювати новітні ідеї, напрямки, створювати цінності для усього людства. Суттєво змінюються вимоги до вчителя як компетентного фахівця, який зможе виявити потенційні можливості дитини, зуміє спрогнозувати потреби особистості, дасть можливість зреалізувати особистісні риси та задатки у майбутньому.

Пошук, співпраця з обдарованою особистістю, її становлення та самоутвердження має велике значення для суспільства. Ідентифікувати явище обдарованості складно, оскільки для цього потрібна спеціальна підготовка фахівців, супровід і підтримка на державному рівні. Важко здійснити виявлення обдарованої особистості серед дітей молодшого шкільного віку, коли їхні задатки ще не виявилися. Як свідчать результати емпіричного дослідження, працювати з такою категорією учнів дуже складно, оскільки обдарована дитина – це особа з окремими відхиленнями від установленої норми, яка випереджає своїх ровесників за темпом

розвитку, має високий інтелектуальний і творчий потенціал, виявляє високі здібності у різних видах діяльності, що часто є прихованими і потенційними. Різноманітність проявів обдарованості не завжди дає змогу вчителю початкової школи розпізнати, виокремити обдаровану дитину серед учнів.

Пошук шляхів вирішення проблеми професійної підготовки вчителя початкової школи до роботи з обдарованими учнями пов'язаний із вивченням комплексу психологічних, педагогічних, методичних питань, а саме:

□ обдарованості, її визначення, розвитку, діагностики, ідентифікації (С. Ільїн, Д. Богоявленська, Г. Бурменська, Ю. Гільбух, В. Давидов, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Моляко, О. Музика, Б. Теплов, В. Слуцький, О. Щєбланова та інші) [3; 5; 8; 11; 12; 13 та ін.];

□ психолого-педагогічного супроводу обдарованих особистостей (Г. Бурменська, О. Кульчицька, В. Моляко, О. Музика, В. Слуцький, О. Щєбланова та інші) [13; 16 та ін.];

□ підготовки вчителя початкової школи (Н. Бібік, І. Зязюн, Н. Кичук, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, С. Сисоєва та інші) [1; 7; 9; 10; 14 та ін.].

Аналіз наукових праць і власного педагогічного досвіду дав можливість виявити певні суперечності, що актуалізують дослідження цієї проблеми, а саме між:

– потребою суспільства в обдарованих і творчих особистостях й відсутністю єдиного трактування у визначенні, які діти є обдарованими;

– соціальною потребою у вчителів, які працюватимуть з обдарованими учнями, та відсутністю відповідної цілеспрямованої підготовки студентів окресленого напрямку;

– необхідністю виховання педагогічних кадрів, здатних виявляти, розвивати здібності і обдарованість учнів, та нерозробленістю комплексу теоретичних і методичних засад щодо забезпечення підготовки вчителя, здатного працювати із такою категорією дітей.

Тому в системі вищої освіти актуальним є удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців початкової школи щодо розвитку обдарувань учнів молодшого шкільного віку.

Метою статті є визначення педагогічних умов формування готовності до окресленого виду професійної діяльності, експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування готовності майбутнього вчителя початкової школи до роботи з обдарованими учнями.

Якість та ефективність підготовки майбутнього вчителя початкової школи до роботи з обдарованими учнями залежить від змісту навчальних програм, проходження педагогічних практик, реалізації відповідних педагогічних умов формування готовності до такого виду діяльності.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [4, с.1295] говориться про те, що «умова» – це:

□ необхідна обставина, яка уможлиблює здійснення, створення, утворення чого-небудь, або сприяє чомусь;

□ правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь.

В контексті нашого дослідження реалізація педагогічних умов має на меті: забезпечити психолого-педагогічний супровід професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи до діяльності з обдарованими учнями; удосконалити практичні вміння роботи з обдарованими учнями; сформувані професійні уміння в умовах навчального процесу ВНЗ; підвищити рівень професійної компетентності; сприяти усвідомленню та осмисленню діяльності в напрямку розвитку обдарувань учнів молодшого шкільного віку; сприяти зростанню інтересу до майбутньої співпраці з обдарованими школярами.

Від реалізації педагогічних умов залежить рівень сформованості професійних знань, умінь та навичок майбутніх фахівців початкової школи. Формування професійних умінь студентів щодо роботи з обдарованими учнями буде ефективним, якщо реалізуються педагогічні умови:

– розвиток позитивного ставлення до роботи з обдарованими учнями в навчально-виховному процесі початкової школи;

– формування дидактико-технологічних знань і вмінь в процесі вивчення фахових дисциплін та спецкурсу «Психолого-педагогічні основи роботи з обдарованими учнями початкової школи»;

– забезпечення педагогічного супроводу обдарованих учнів у процесі навчально-пізнавальної та практичної діяльності.

Термін «ефективність» Блінов В. тлумачить як «ступінь наближеності до дійсності, до найбільш необхідного результату, тобто характеризує відношення між рівнями діяльності за ступенем наближення до кінцевого результату, чи поставленої мети» [2, с. 9]. Згідно з цим трактуванням визначається не тільки якісна, а й кількісна реалізація теоретичної можливості досягнення мети [2, с. 10]. Відповідно ми повинні здійснити порівняння між метою дослідження (обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування готовності майбутнього вчителя початкової школи до роботи з обдарованими учнями) та її досягненням.

Реалізація першої педагогічної умови «Розвиток позитивного ставлення до роботи з обдарованими учнями в навчально-виховному процесі початкової школи» здійснювалася через:

– *формування* потреби у досконалій педагогічній діяльності, прагнення досягнення високої кваліфікації, усвідомлення власних особливостей і можливостей, професійної спрямованості до роботи з обдарованими учнями, осмислення власної діяльності з обдарованими учнями;

– *підвищення* інтересу до майбутньої педагогічної діяльності в напрямку співпраці з обдарованими учнями;

– *установку* на формування знань про специфіку роботи з обдарованими учнями;

– *осмислення* соціального замовлення та потреб суспільства у фахівцях, які співпрацюватимуть з такою категорією дітей.

Реалізація складових цієї педагогічної умови здійснювалася під час проведення лекцій, «круглих столів», тренінгів, семінарів, практичних занять за допомогою методів стимулювання інтересу до навчання (створення ситуації інтересу; пізнавальні ігри; аналіз життєвих ситуацій), методів стимулювання обов'язку та відповідальності (роз'яснення мети, вимоги до вивчення предмета).

Друга педагогічна умова «Формування дидактико-технологічних знань і вмінь в процесі вивчення фахових дисциплін та спецкурсу «Психолого-педагогічні основи роботи з обдарованими учнями початкової школи» реалізовувалася в процесі вивчення фахових дисциплін та спецкурсу і здійснювалася через формування знань з педагогіки та психології, вікової психології та методичних дисциплін (методика викладання української мови, математики, природознавства, трудового навчання, фізкультури, образотворчого мистецтва, музики). Знання сфери обдарованості, її типології, специфіки, методів виявлення обдарованої особистості, технологій роботи з обдарованими учнями, сучасних концепцій навчання та виховання втілювалися в ході лекційних, семінарських і практичних занять із застосуванням проблемних, частково-пошукових, творчих, інтерактивних методів навчання. Для підвищення рівня готовності до роботи з обдарованими учнями використовувалися навчальні, методичні посібники, мультимедійні та відеоматеріали, кейс-пакети, періодичні видання.

Третя педагогічна умова «Забезпечення педагогічного супроводу обдарованих учнів у процесі навчально-пізнавальної і практичної діяльності» реалізовувалася в процесі практичних занять та проходження педагогічних практик різних видів у школі за допомогою методів спостереження, розповіді, бесіди, консультування. Під час педагогічних практик студенти здійснювали психодіагностичну роботу, складали «Карту обдарованого учня класу», планували діяльність з обдарованими учнями та взаємодію з їх батьками та вчителями.

Значущість експериментального педагогічного дослідження залежить від отриманих фіксованих результатів. Підготовлений та проведений педагогічний експеримент дав змогу отримати інформацію про готовність майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями. Гіпотеза дослідження, яка полягала у припущенні, що розвиток позитивного ставлення до роботи з обдарованими учнями початкової школи, формування дидактико-технологічних знань і вмінь, педагогічний супровід школярів у навчально-

пізнавальній та практичній діяльності сприятиме усвідомленню та осмисленню роботи щодо розвитку обдарувань учнів молодшого шкільного віку, підтвердилася.

Формувальний експеримент здійснювався у II етапи: I – підготовчий, II – основний. Під час I етапу перевірялися окремі чинники підготовки, окремі педагогічні умови; під час II етапу досліджувалося ефективність комплексу педагогічних умов та їх реалізації. Експеримент проводився із студентами IV – V курсу відділення «Початкова освіта», під час якого було визначено експериментальні та контрольні групи. Вибірка становила 76 студентів контрольних груп (КГ) та 79 студентів експериментальних груп (ЕГ) денної та заочної форми навчання.

Для визначення результатів формувального експерименту використовувались такі методи дослідження: спостереження за педагогічним процесом, бесіди з викладачами, вчителями, батьками та учнями, аналіз відповідей студентів і вчителів на питання анкети, письмові відгуки, соціологічні і психологічні діагностичні методики.

Для визначення рівня готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями використовувались наукові критерії: мотиваційно-рефлексивний, інформаційно-когнітивний, процесуальний. На їх основі необхідно було дослідити:

- динаміку мотивів діяльності з обдарованими учнями, установок на формування знань про специфіку роботи з цією категорією школярів;
- динаміку психолого-педагогічних знань з питань обдарованості, методик і технологій роботи з обдарованими учнями, концепцій їх навчання та виховання;
- динаміку формування умінь діагностувати, ідентифікувати обдарованість дитини, шляхи реалізації принципів, методик і технологій навчання і виховання обдарованих учнів.

Загальним показником ефективності реалізації педагогічних умов формування готовності майбутніх учителів початкової школи до навчання і виховання обдарованих учнів була оцінка сформованості їх мотиваційної, теоретичної і практичної готовності до цього виду діяльності.

Основними показниками для діагностики мотиваційного компонента були: рівень усвідомлення мотивів діяльності з обдарованим учнем, сформованість професійно-ціннісних орієнтацій, установки на формування знань про специфіку роботи з обдарованим учнем, а критерієм теоретичної готовності – рівень сформованості психолого-педагогічних знань з питань обдарованості, знання методик, технологій і сучасних концепцій навчання і виховання обдарованих школярів. Критерієм практичної готовності був рівень сформованості методичних умінь діагностувати, ідентифікувати і розвивати обдарованість учнів початкової школи.

На основі аналізу результатів навчальної успішності, спостережень, бесід, відгуків студентів було з'ясовано індекс задоволеності навчальною діяльністю під час вивчення спецкурсу «Психолого-педагогічні основи роботи з обдарованими учнями початкової школи». Динаміка стану задоволеності за результатами формувального експерименту наочно відображена в табл. 1.

Для визначення рівня сформованості мотиваційного компонента готовності за мотиваційно-рефлексивним критерієм було використано метод педагогічного спостереження, бесіди, аналізу результатів навчальної діяльності, анкетування.

З метою визначення ставлення студентів до роботи з обдарованими учнями була розроблена анкета, що передбачала відповіді на такі запитання:

На якому рівні у Вас сформовано бажання співпрацювати з обдарованими учнями? (високий, достатній, середній, низький)

У яких видах (формах) навчальної і виховної діяльності Вам подобається працювати з обдарованими учнями? (уроки, самостійна робота, індивідуальні консультації, виховні заходи, година класного керівника та ін.)

Таблиця 1

Показники ступеня задоволеності (самооцінки) майбутніх учителів власною готовністю до роботи з обдарованими учнями початкової школи

Кількість студентів, охоплених опитуванням	Самооцінка готовності										
	цілком задоволений		швидше задоволений		байдужий		швидше незадовол.		зовсім незадовол.		
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

Початок експерименту	осіб	8	9	20	22	31	31	13	14	4	3
	%	10,5	11,4	26,3	27,9	40,8	39,2	17,1	17,7	5,3	3,8
Кінець експерименту	осіб	9	16	22	43	27	9	14	9	4	2
	%	11,8	20,3	28,9	54,4	35,6	11,4	18,4	11,4	5,3	2,5

Чи задоволені Ви результатами власної педагогічної діяльності з обдарованими учнями? (за результатами педагогічної практики)

Чи реалізуєте творчий підхід у роботі з обдарованими школярами? (так, ні, не знаю)

Чи забезпечує Ваша педагогічна діяльність необхідні умови для виявлення і розвитку обдарованості учнів початкових класів? (так, ні, не знаю)

Чи сформовано у Вас прагнення працювати з батьками обдарованого учня в контексті розвитку його обдарованості?

Сформованість мотиваційного компонента прослідковується через позитивну динаміку в показниках експериментальних груп (ЕГ) з високим та достатнім рівнем мотивації (з високим рівнем збільшилась в 2,1 разу, а кількість студентів з середнім рівнем зменшилась в 3,4 разу). У контрольних групах (КГ) кількість студентів з високим рівнем збільшилась в 1,05 разу, лише в 1,03 разу зменшилась кількість студентів з середнім рівнем і в 1,3 разу з низьким рівнем готовності. У більшості студентів ЕГ зріс інтерес, зацікавленість до діяльності з обдарованими учнями. У студентів КГ після експерименту відмінності у результатах не були значущими.

Для діагностики якісних змін рівнів теоретичної обізнаності студентів та їх практичної підготовленості до роботи з обдарованими учнями за інформаційно-когнітивним критерієм було використано метод порівняння результатів контрольного зрізу на початку експерименту і в кінці (під час педагогічної практики).

Студентам було запропоновано вирішити певні завдання на знання теорії обдарованості і шляхів її розвитку:

- Який зміст включає загальна і спеціальна обдарованість?
- Охарактеризуйте актуальну і потенційну обдарованість.
- На основі чого диференціюють види обдарованості (соціальна, академічна, розумова, фізична, художня)?
- Як співвідносяться між собою поняття «креативність» та «обдарованість»?
- Які Ви знаєте параметри (критерії) креативності?
- Як співвідносяться між собою поняття «творчість» і «креативність»?
- Назвіть основні чинники та їх компоненти, що впливають на розвиток обдарованості.
- Назвіть та охарактеризуйте основні методики діагностики обдарованості дитини.
- Які методи використовують для діагностики обдарованості учнів початкової школи?
- Назвіть та охарактеризуйте методи навчання обдарованих учнів початкової школи.

Сформованість змістового компонента прослідковується через позитивні зміни в знаннях студентів ЕГ, що пояснюється вивченням спецкурсу «Психолого-педагогічні основи роботи з обдарованими учнями початкової школи», під час якого були сформовані знання про феномен «обдарованість», засоби його діагностики, дидактичні можливості навчально-виховного процесу з розвитку обдарувань учнів молодшого шкільного віку. В студентів ЕГ високий рівень сформованості змістового компонента збільшився у 2,2 разу, достатній рівень – у 1,4 разу, середній рівень зменшився в 2,5 разу. У результатах студентів КГ зміни не спостерігались.

Для визначення рівня сформованості практичного компонента готовності студентів до роботи з обдарованими учнями за процесуальним компонентом було розроблено конкретні завдання, що передбачали такі процедури:

- розробити фрагмент уроку математики, української мови, природознавства з використанням диференційованих завдань для обдарованих учнів класу;
- розробити діагностичну методику визначення доміантних мотивів учіння обдарованих учнів початкової школи;
- проаналізувати зміст шкільного підручника «Я і Україна» (природознавство) для визначення завдань, які можуть бути запропоновані для обдарованих учнів;
- вивчити можливості сімейного і родинного оточення обдарованої дитини в контексті розвитку чи гальмування її здібностей;
- визначити вплив колективу класу на обдарованого учня (позитивний, нейтральний, негативний);
- здійснити порівняльну характеристику обдарованих і звичайних учнів початкової школи.

Сформованість практичного компонента було визначено під час виконання завдань з моделювання, організації, контролю результатів навчання обдарованих учнів, розробки і застосування проекту розвитку обдарувань учнів, реалізації технологій та стратегій навчання і виховання обдарованих учнів на практиці. Отримані результати свідчать, що кількість студентів ЕГ з високим рівнем сформованості практичного компонента зросла вдвічі; з достатнім рівнем – в 1,7 разу; зменшилось з середнім рівнем у 2,7 разу і низьким – у 5,8 разу. Рівень сформованості практичного компонента в КГ не змінився.

Результати навчальної діяльності, анкетування, опитування, виконання практичних завдань, самостійної навчальної роботи, розробки діагностичних програм обдарованості учнів дали змогу сформулювати об'єктивне уявлення про загальний рівень готовності студентів КГ та ЕГ до співпраці з обдарованими учнями початкової школи. Дані про рівні сформованості загальної готовності студентів до роботи з обдарованими учнями подані в таблиці 2.

Рівні сформованості готовності студентів відділення «Початкова освіта» до роботи з обдарованими учнями

Рівні сформованості	Зрізи							
	початковий				підсумковий			
	КГ (76 ст.)		ЕГ (79 ст.)		КГ (76 ст.)		ЕГ (79 ст.)	
	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%
Високий	14	18,4	14	17,8	15	19,8	31	39,2
Достатній	23	30,3	23	29,1	24	31,6	35	44,3
Середній	33	43,4	37	46,8	33	43,4	13	16,5
Низький	6	7,9	5	6,3	4	5,2	0	0

Одержані дані свідчать, що за всіма критеріями і показниками студенти ЕГ готові до роботи з обдарованими учнями початкової школи в єдності мотиваційного, теоретичного і практичного компонентів. Загальний рівень готовності цих студентів до роботи з обдарованими учнями початкової школи суттєво покращився. Кількість студентів з високим рівнем в ЕГ збільшилася вдвічі, з достатнім – в 1,5 разу, з середнім – зменшилося в 3 рази, а з низьким – в 6 разів. Несуттєві зміни спостерігаємо в КГ: кількість студентів з низьким рівнем зменшилася в 1,5 разу, з достатнім і високим рівнем збільшилася в 1,4 разу та 1,3 разу відповідно. Незмінним залишилася кількість студентів середнього рівня готовності до співпраці з обдарованими учнями.

Отже, результати пошукового експерименту загалом підтверджують загальну гіпотезу дослідження, що рівень готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями можна суттєво підвищити, якщо зrealізувати комплекс запропонованих педагогічних умов.

Експериментальне впровадження у практику професійної підготовки майбутніх педагогів відділення «Початкова освіта» відповідних педагогічних умов забезпечило суттєве підвищення рівня сформованості вмінь роботи з обдарованими учнями початкової школи, що підтвердило достовірність гіпотези нашого дослідження, засвідчує досягнення мети та ефективність навчального процесу.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення досліджуваної проблеми й передбачає подальший науковий пошук. Перспектива майбутніх досліджень полягає в обґрунтуванні технологій підготовки вчителів до співпраці з обдарованими учнями в системі післядипломної освіти, методичних об'єднаннях, самоосвітній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібік Н. М. Компетенції і компетентність у результатах початкової освіти / Н. М. Бібік // Педагогічна і психологічна науки в Україні: до 20-річчя НАПН України: в 5 т. / редкол.: О. І. Ляшенко, О. Я. Савченко, Н. М. Бібік та ін. — К.: Пед. думка, 2012. — Т. 3: Загальна середня освіта. — С. 75 – 85.
2. Блинов В. М. Эффективность обучения: методологический анализ определения этой категории в дидактике / В. М. Блинов – М.: Педагогика, 1976. – 192 с.
3. Богоявленская Д. Б. Одаренность: понятие, виды, метод идентификации / Д. Б. Богоявленская // ALMA MATER: Вестник высшей школы. — 2010. — № 7. — С. 40–45.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 / уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: Перун, 2004. — 1428 с.
5. Гильбух Ю. З. Внимание: одаренные дети / Ю. З. Гильбух. — М.: Знание, 1991. — 80 с.
6. Здібності, творчість, обдарованість і теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Рута, 2006. – 320 с.
7. Зязюн І. А. Філософія свідомого і несвідомого у професійній освіті / Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: науково-методичний збірник / ред. кол.: І. А. Зязюн та ін. – К., 1994. – 384 с.

8. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин – СПб.: Питер, 2011. – 448 с.
9. Кічук Н. В. Формування творчої особистості вчителя: монографія / Н. В. Кічук. — К.: Либідь, 1991. — 96 с.
10. Компетентнісний підхід в сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
11. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность и индивидуальные различия / Н. С. Лейтес. – М.; Воронеж: МПСИ: МОДЭК, 1997. – 488 с.
12. Матюшкин А. М. Загадки одаренности: Проблемы практической одаренности / А. М. Матюшкин. – М.: Школа-Пресс, 1993. – 128 с.
13. Одаренные дети: пер. с англ. / общ. ред. Г. В. Бурменской, В. М. Слущкого. — М.: Прогресс, 1991. — 376 с.
14. Подготовка студентов к работе с учащимися 6-летнего возраста: учебное пособие / А. Я. Савченко, В. Ф. Олейник, С. Л. Коробко, Н. М. Бибик ; под ред. А. Я. Савченко. – К.: Вища шк., 1990. – 263 с.
15. Теплов Б. М. Психология индивидуальных различий: Избранные психологические труды / Б. М. Теплов ; Под ред. М. Г. Ярошевского. — М.; Воронеж: ИПП, МОДЭК, 1997. — 544 с.
16. Щербланова Е. И. Психологическая диагностика одаренности школьников: проблемы, методы, результаты исследований и практики / Е. И. Щербланова; гл. ред. Д. И. Фельдштейн. — М.; Воронеж: Модэк, 2004. — 368 с.